

ОСОБЛИВОСТІ УСНОГО МОВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ БАШКОРТОСТАНУ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

ТАРАС ПИЛИПАК

Донецький національний університет, Вінниця — Україна
bulbat78@mail.ru

CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKA MÓWIWONEGO UKRAIŃCÓW BASZKORTOSTANU: ASPEKTY HISTORYCZNO-KULTUROWE ORAZ ETNOKULTUROLOGICZNE

TARAS PYŁYPAK

Doniecki Uniwersytet Narodowy, Winnica — Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł porusza problematykę zasiedlania przez ludność ukraińską terenów Republiki Baszkortostanu (Rosja) w XIX – XX w. W wyniku przesiedleń powstały ukraińskie enklawy, w których po dziś dzień funkcjonuje język ukraiński. Przeanalizowano główne przyczyny i czynniki, które zmusili Ukraińców do opuszczenia swoich domów rodzinnych.

ORAL SPEECH FEATURES OF THE UKRAINIANS FROM BASHKORTOSTAN: HISTORICAL, CULTURAL AND ETHNO-CULTUROLOGY ASPECTS

TARAS PYLYPAK

Donetsk National University, Vinnytsia — Ukraine

ABSTRACT. The article covers historical aspects of the settlement of the Ukrainians in the Republic of Bashkortostan (the Russian Federation) during the XIX th – XX th centuries. The Ukrainian settlements were formed by people who spoke Ukrainian in everyday life before the end of the twentieth century. The main causes and factors that forced the Ukrainians to leave their homes such as: political, socio-economic etc. have been analyzed.

Україністика висвітлює історичні, етнічні, культурні, мовні тощо аспекти життя українців, що опинилися поза етнічною територією — Україною. Це одне з її головних завдань, що широко репрезентовано в бібліографії¹. Така активність мотивована різними чинниками: багатьма хвилями еміграції етнічних українців та, як результат, великою кількістю осередків українців у світі, інтересом до цих етнічних груп, намаганням зберегти свою національну ідентичність, культуру, мову, традиції в умовах відірваності від материнської землі, зафіксувати в пам'яті наступних поколінь їхні етнічні витоки. Компактні проживання українців у всіх куточках світу (США, Канада, Аргентина, Австралія, Італія, Сербія, Польща, Росія тощо) власне і зумовлюють

¹ Г. Скрипник, *Історична ретроспектива та тенденції сучасного розвитку зарубіжної україністики*, [в:] „Наукові записки Міжнародної асоціації українців”, за ред. Г. Скрипник, вип. № 1, Київ 2012, с. 8–35; *Національні асоціації українців: історія і сучасність*, [в:] Там само, с. 35–73; *З діяльності вітчизняних і зарубіжних українознавчих осередків*, [в:] Там само, с. 73–117.

зацікавленість етнографів, фольклористів, лінгвістів, культурологів, соціологів у вивченні різних аспектів їхнього життя в чужому етнічному оточенні.

Один з напрямів україністичних досліджень — це вивчення і збереження українського мовлення в діаспорних спільнотах, виявлення специфіки українських анклавних говорів як у середині України², так і поза нею³.

Дослідження анклавних говорів українців є актуальними, що зумовлено необхідністю збереження національної культурно-мовної ідентичності в умовах усесвітньої глобалізації. Етнічна самосвідомість значною мірою зумовлена мовною та етнокультурною сферами. Уважається, що навіть в умовах розмивання етнокультурної специфіки під впливом міжетнічних інтеграційних процесів, інтенсивність уявлень про рідну землю не слабшає⁴.

Башкортостан (Російська федерація) посідає важливе місце серед українських діаспор світу через досвід тривалого збереження мови й народних традицій у чужому етнічному оточенні, високий рівень української самосвідомості в більшості місцевих українців, що призвело до розвитку етнокультурного руху, який, на думку відомого українознавця Башкирії В. Бабенка, закономірно заклав „основу для серйозної наукової діяльності не лише в руслі історико-етнографічних досліджень, фольклористики, але й теоретичного осмислення феномену «українства», реалізації освітньої політики і педагогічних методик у галузі українознавства. На прикладі українців Башкортостану є можливість усебічно вивчати етнографічні, лінгвістичні особливості, зміни в демографічній структурі, матеріальній і духовній культурі”⁵ українців, що перебувають протягом тривалого часу в поліетнічному оточенні.

Дослідження, що стосуються українців Башкортостану, від сер. ХІХ ст. до сьогодні здійснювалися в різних проблемно-тематичних напрямках: 1) вивчення історії переселення етнічних українців у Приуралля на різних історичних етапах⁶; 2) збирання та аналіз українського фольклору в українських селах Башкирії⁷; 3) дослідження духовної культури башкирських українців: обрядів, сімейних стосунків, виховання тощо⁸; 4) вивчення матеріальної культури: побут,

² О. Шевчук-Ключева, *Українське усне мовлення Донеччини*, Вінниця 2015.

³ В. Гойсак, *Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини*, Горлиці 2010; Д. Чернієнко, *Мовні процеси в середовищі українського населення Приуралля*, Львів 2012.

⁴ М. І. Бушин, Т. Д. Чубіна, *Особливості збереження етнічної самосвідомості українцями Республіки Башкортостан у 90-х роках ХХ ст.*, [в:] „Історичний архів”, вип. 4, Київ 2009, с. 44.

⁵ В. Бабенко, Д. Чернієнко, *Україністика в Башкортостані: досвід — проблеми — перспективи*, [в:] „Наукові записки Міжнародної асоціації україністів”, вип. № 1, Київ 2012, с. 35–48.

⁶ П. Ефименко, *О малороссиянах в Оренбургской губернии*, [в:] “Основа”, Київ 1861; В. Петров, *Как заселялась Башкирия*, [в:] „Красная Башкирия”, Уфа 1926, 6 янв.; К. Моргунов, *Правовая регламентация переселенческой деятельности: украинские переселенцы в конце ХІХ – начале ХХ века*, [в:] *Украинцы в Оренбургском крае: материалы научно-практической конференции, посвящённой 150-летию со дня пребывания Т. Г. Шевченко в Оренбургском крае*, Оренбург 1997.

⁷ *Песенный фольклор украинских переселенцев в Башкирии*, Киев, Уфа 1995; Ф. Ахатова, *Из истории исследования украинского песенного фольклора в Башкортостане*, [в:] *Завези од мене поклон в Україну...: фольклор українців Башкортостану*, Уфа 1999, с. 13–14; М. Плісецький, *Фольклор українських поселенців у Башкирії*, [в:] Там само, Уфа 1999, с. 33–39.

⁸ Д. Попов, *До історії вивчення українського населення у Башкирії*, [в:] *Завези од мене поклон в Україну...: фольклор українців Башкортостану*, Уфа 1999, с. 21–32; В. Бабенко, *Весільний обряд українських переселенців у Башкирії*, [в:] „Народна творчість та етнографія”, Київ 1978, № 4, с. 98–100; В. Бабенко, *Семья и семейные отношения украинских переселенцев в Башкирии*, [в:] *Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований, 1978 – 1979: тезисы докладов*, Уфа 1978, с. 125–126.

житло, їжа тощо⁹; 5) опис загальних етносоціальних та етнокультурних процесів в українському середовищі Башкирії¹⁰; 6) дослідження українського мовлення як “острівної” говірки, що перебуває в башкирському та російському оточенні¹¹; 7) аналіз соціолінгвістичних проблем українців Башкирії: білінгвізм, інтерференція, асимілятивні процеси¹².

Мовну та етнокультурну ідентичність українського населення Республіки Башкортостан визначає система факторів. Вони залежать від причин переселення, поточної соціально-політичної ситуації в Росії, давності перебування в іноетнічному середовищі, чисельності та характеру розселення (компактне чи дисперсне), ступеня урбанізації. Не останню роль відіграє близькість (етногенетична чи соціальна) культури народів, які контактують¹³.

Причини переселення українців різних років згадуються в українознавчих дослідженнях принагідно. „Різні причини змушували селян переселятися на територію Башкирії. Декого приваблювали сюди величезні простори вільних земель для наживи. Дехто квапився добре заробляти на місцевих промислах. Основна ж маса переселенців цієї місцевості — мусила була покинути насліджені поколіннями рідні місця, продати за безцінь свої господарства і йти в невідомий край — тільки через економічну скруту, неспроможність прожити на Україні зі свого злиденного клаптика землі”¹⁴. Основними аргументами для малоземельних українців на користь вибору саме уральського напрямку були „дешевизна продажних и арендных цен; выгодная почвенная и климатическая условия; обилие лесов и возможность, при крайне слабом развитии промыслов и ремесел в губернии, получить хороший заработок”¹⁵.

Проаналізувавши історико-етнографічні українознавчі розвідки¹⁶, можна визначити причини, що змушували українців заселяти простори південно-

⁹ В. Бабенко, *Жилище украинских переселенцев в Башкирии (по материалам полевых поездок 1974–1981 годов)*, [в:] *Источники и источниковедение истории и культуры Башкирии*, Уфа 1984, с. 49–56; В. Бабенко, *Некоторые традиционные и современные черты системы питания украинцев Башкирии (к вопросу о поведении малых этнических групп)*, [в:] *Социальные и этнические аспекты истории Башкирии*, Уфа 1988, с. 56–65; В. Бабенко, *Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтнической среде*, Уфа 1992.

¹⁰ Р. Кузеев, В. Бабенко, *Этнические и этнографические группы в СССР*, Уфа 1989; Р. Кузеев, Ф. Ахатова, *К этнической истории народов Волго-Камского региона*, [в:] *Проблемы этногенеза народов Волго-Камского региона в свете данных фольклористики*, Астрахань 1989, с. 5–7; *Этнические и этнографические группы в СССР и их роль в современных этнокультурных процессах*, Уфа 1989; Р. Кузеев, *Народы среднего Поволжья и Южного Урала. Этногенетический взгляд на историю*, Москва 1992; В. Бабенко, С. Бабенко, *Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку*, [в:] “Народна творчість та етнографія” 2010, № 4, с. 39–47.

¹¹ *Українські переселенці в Башкирії*, [в:] “Українська література”, Київ 1941, № 1–2; В. С. Іллін, *Мова сіл Рублівка, Софіївка і Ляшківка Давлеканівського району Башкирської АРСР*, [в:] *Українці Башкирії*, Київ 2011, т. 1, с. 405–412; П. С. Лисенко, *Особливості мовлення села Івангород Давлеканівського району Башкирської АРСР*, [в:] *Українці Башкирії*, Київ 2011, т. 1, с. 390–405.

¹² Д. Чернієнко, *Мовні процеси в середовищі українського населення Приуралля*, [в:] *Українська мова у світі*, Львів 2012, с. 287–294.

¹³ В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін., *Культура і побут населення України*, Київ 1993.

¹⁴ П. С. Лисенко, *Особливості мовлення села Івангород Давлеканівського району Башкирської АРСР*, [в:] *Українці Башкирії*, Київ 2011, т. 1, с. 392.

¹⁵ Н. В. Ремезов, *Очерки из жизни дикой Башкирии. Переселенческая эпопея*, Москва 1889, с. 14.

¹⁶ Ф. Ахатова, *Особенности переселения украинцев в Башкортостан*, [в:] *Її ж, Українські пісні в Башкортостані*, Уфа 2000, с. 80–19.

го Уралу: 1) залучення на військову службу козаків-“черкасів” для охорони південних кордонів Російської держави в Уфімському острозі (XVII ст.), Ілецькому містечку (XVIII ст.); 2) намагання українських селян-кріпаків звільнитися від нестерпного кріпацького гніту та здобути омріяний ґрунт на “вільних землях” Південного Уралу (п. п. XIX ст.); 3) зростаюче безземелля та малоземелля селян в Україні після скасування кріпацтва (др. пол. XIX ст.); 4) бажання збіднілих селян купити родючий ґрунт (т. зв. “вільні землі”) в Уфімській та Оренбурзькій губерніях, яким наділяли за пільговими цінами в ході аграрної реформи Столипіна (1906 – 1916 рр.); 5) переселення робітників та науково-технічної інтелігенції з України, зумовлені індустріалізацією Уралу (20–30 рр. XX ст.); 6) намагання селян урятуватися від голоду в Україні на Уралі (1933 – 1934 рр.); 7) евакуація населення під час Другої світової війни із західних регіонів СРСР (України) на Урал. З 270 тис. осіб, евакуйованих у Башкортостан, українців було більше 100 тис.¹⁷ Тут розмістилося і 20 великих промислових підприємств з України. Упродовж 1941 – 1943 рр. в Уфі перебували Академія наук України та її інститути, Спілки композиторів, художників та письменників України, Дніпропетровський музично-драматичний та Київський театр опери та балету; 8) подальший розвиток промисловості на Уралі, поглиблення занепаду в сільському господарстві, невирішеність соціальних проблем і, як наслідок, негативне ставлення молоді до села зумовили процеси внутрішньої міграції в Башкирській РСР із сільської місцевості до міст. Ліквідацію багатьох сіл, зокрема українських, посилювало те, що вони були віднесені до “неперспективних” зі зниженням рівня соціального та культурного обслуговування.

Отже, в історико-хронологічному аспекті переселення етнічних українців з рідної України на південний Урал у Башкирію виділяємо кілька періодів. Цей складний демографічний процес почався в др. пол. XVI ст, активізувався в XVII, XVIII, особливо в XIX ст., досяг найвищого рівня на межі XIX – XX ст. та в перш. пол. XX ст. Розселення українців на Уралі та в Приураллі з XVI до поч. XX ст. зумовлювалося низкою факторів: політичних, соціальних, економічних, екологічних. Головну роль відігравали умови, передбачені імперською політикою царського уряду щодо інтеграції Башкортостану у склад тодішньої Російської держави¹⁸. Переселенці, зокрема українці, стали засобом для зміцнення південних кордонів імперії шляхом будівництва військових фортець та господарського освоєння цих земель.

Далі відбулося зниження міграційної активності. Деяко змінився соціальний склад переселенців. Якщо на початку це були переважно селяни, то в сер. XX ст. — представники робітничих професій та інтелігенція. Починаючи з 1960-х рр., а також у 1970 – 1980 роках українське населення республіки мігрувало із сіл у міста.

Етнокультурний аспект переселення українців, їхня взаємодія, контакти з багатонаціональним (російським, башкирським, татарським та ін.) населенням у Башкортостані протягом десятиліть зумовлювали складні, різновекторні етнічні процеси, пов’язані з різноманітними соціально-економічними, соціально-політичними та культурно-мовними чинниками. Р. Кузєєв та В. Бабенко розглядають протікання цих етнокультурних процесів у хронологічній

¹⁷ В. Бабенко, *Украинцы Башкирской ССР: Поведение малой этнической группы в полиэтнической среде*, Уфа 1992, с. 45.

¹⁸ Ф. Ахатова, *Особенности переселения украинцев в Башкортостан*, [в:] Її ж, *Украинские песни в Башкортостане*, Уфа 2000, с. 13.

послідовності на прикладі розвитку малих етнічних груп (напр., українців) у іноетнічному середовищі (російське, башкирське тощо)¹⁹.

Мала етнічна група — етнічна спільнота чисельністю до 100 тис. осіб, які живуть у територіальному і господарчому плані окремо від основного масиву материнського етносу; розселена довгий час дисперсно (багатьма відокремленими одна від одної групами) або компактно на певній території серед більшого за чисельністю іноетнічного чи поліетнічного оточення²⁰. Серед п'яти етапів (від початкового розселення етнічної групи на новій території з процесами внутрішньої консолідації з нівелюванням етнокультурних відмінностей групи, яка містить у своєму складі вихідців з найрізноманітніших місцевостей власної етнічної території до стадії етнічної асиміляції з утратою етномовних та етнокультурних ознак материнського етносу, зі зміною етнічної свідомості) у процесі історичного розвитку малої етнічної групи, визначених В. Бабенком, українці в Башкирії далекі від повної асиміляції до більш чисельних етносів регіону: почуття національної самосвідомості в них розвинуто достатньо високо, хоча, на жаль, це виявляється більше в загальнокультурному, ніж у мовному аспекті.

Дослідники етнокультурних процесів, що відбуваються в середовищі українців Башкирії, відзначають сьогодні такі тенденції їхньої національної самосвідомості²¹. По-перше, наявність усвідомлення факту належності до українців загалом. По-друге, довгострокова ізольованість, відрив від основного етносу призвели до формування в них нового уявлення про свою етнічну належність (“хохли”, росіяни-українці). У багатонаціональних державах цілком природно проживають особи, яким зручно існувати з більш ніж однією “національною” лояльністю або свідомістю²².

У ретроспекції етнічні процеси в середовищі українців Башкирії можна описувати з XVIII ст. Переселившись на нові землі, українці прагнули створити моноетнічні поселення. У цей період основною тенденцією в їхньому етнокультурному житті була внутрішньоетнічна консолідація. Вони опинилися в чужому етнічному, багатонаціональному середовищі, не були ще добре обізнані з існуючими тут культурним та мовним світами, тому гуртувалися більшою мірою між собою, у середині своєї малої етнічної групи.

Виїхавши з різних регіонів України (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Поділля, Волинь, Херсонщина тощо), українці утворювали компактні ареали розселення, у середині яких відбувався процес зникнення культурних, зокрема й мовних відмінностей, виявлялося прагнення до відокремленості серед багатонаціонального оточення на новій території, до формування спільної мови та культури. У мовленні поступово згладжувалися діалектні особливості різних діалектів.

Опинившись в іншому етнічному середовищі, переселенці намагаються відновити звичну їм етнічну атмосферу, побут. Не виключення й українці в Башкирії. Багато ознак української культури зберігається до сьогодні: поселення “гніздами”, житлові та господарські будівлі під одним дахом, колодязь

¹⁹ Р. Г. Кузеев, В. Я. Бабенко, *Этнические и этнографические группы в СССР*, Уфа 1989; Р. Г. Кузеев, В. Я. Бабенко, *Этнографические и этнические группы (к проблемам гетерогенности этноса)*, [в:] *Этнос и его подразделения: Этнические и этнографические группы*, Москва 1993, ч. 1, с. 17–37.

²⁰ Там само, с. 19.

²¹ М. І. Бушин, Т. Д. Чубіна, *Особливості збереження етнічної самосвідомості українцями Республіки Башкортостан у 90-х роках ХХ ст.*, [в:] „Історичний архів”, вип. 4, Київ 2009, с. 47.

²² П. Магочий, *Українське національне відродження. Нова аналітична структура*, [в:] „Український історичний журнал”, Київ 1991, с. 102.

у дворі, одяг, вишивка, рушники, розписи на грубах, надання переваги землеробству, заняття садівництвом, городництвом, бджільництвом, різножанровий фольклор, обряди і под.

На межі XIX – XX ст. серед українців-переселенців до Башкирії процеси зближення в середині етнічної групи тривали: відбувалося налагодження контактів, адаптація до нових природних, господарських умов.

Разом з внутрішньоетнічними консолідаційними процесами, починаються й поступово посилюються процеси адаптації до нових природно-кліматичних, культурних умов. Це призводить до зближення з навколишнім іноетнічним населенням, передусім російським.

У середовищі українців, які приїхали до Башкирії наприкінці XIX – на початку XX ст., адаптаційні процеси активізувалися в 1920 – 30-х рр. Вони виявлялися насамперед у запозиченні господарських та культурних навичок і традицій. Ф. Ахатова, як приклад, наводить розмову з етнічною україночку, з якою вона зустрілася під час етнографічних експедицій 1983 – 1991 рр.: „Татьяна Николаевна Полещук (1929 г. р.) и другие жители с. Хотомля рассказали, что в 1920-е гг. по местному образцу они стали строить деревянные дома вместо землянок. «Землянки были маленькие, тесные. Иногда зимой низкий вход в дом задувало снегом и приходилось вылезать через трубу. Познав суровость башкирской зимы, мы, украинцы, начали копать от дверей туннели. Кругом лес. Построить деревянный сруб с фундаментом, как у татар, башкир или русских, было не сложно. Сначала для украинцев ставили срубы местные русские мастера. Затем мы стали строить сами»²³.

Етнографи відзначають посилення інтенсивності контактів малої етнічної групи українців з іншим етнічним середовищем. Це викликало поглиблення процесів акультурації в період з 1930-х до 1990-х рр. Зауважимо, що акультурація — це сприйняття етнічною групою особливостей культури іншого (зокрема й російського) народу, без втрати етнічної самосвідомості протягом тривалого накопичення інформації²⁴.

Процесу акультурації українців Башкирії в XX ст. сприяли міжнаціональні шлюби. Переважна частина всіх міжнаціональних шлюбів, які уклали українці, припадає на росіян та білорусів: при виборі шлюбного партнера українці себе не протиставляють. Зростання чисельності шлюбів українців з башкирами, татарами, чувашами та іншими народами характеризує процес міжетнічної інтеграції.

Отже, на різних етапах заселення Башкирії етнічними українцями в їхньому середовищі відбулися різні етнокультурні процеси. На початковому етапі простежено процеси внутрішньоетнічної, внутрішньогрупової консолідації. Надалі домінувало зближення, інтеграція з іншим етнічним оточенням — російським та іншими народами, наслідком стала етнокультурна та мовна адаптація українців. У повоєнний період (1940 – 1990-ті рр.) відзначають процеси етнічної акультурації та асиміляції українців росіянами. Проте більшість українців Башкортостану зберігають етнічну самосвідомість.

Наданий у цій статті аналіз історичного та етнокультурного аспектів життя українців Башкортостану може стати основою для поглибленого дослідження місцевого усного мовлення, сприятиме розумінню етномовних процесів інтерференції, асиміляції та ін., допоможе відповісти на питання, наскільки збереглася українська мова в зазначеному регіоні.

²³ Ф. Ахатова, *Украинцы Башкортостана как этническая группа*, [в:] Її ж, *Украинские песни в Башкортостане*, Уфа 2000, с. 21.

²⁴ Там само, с. 22.